

भारताचे क्रीडा क्षेत्रातील कामगिरी उंचावणारे भवितव्य

ज्ञान प्रबोधिनी - क्रीडाकुल, निगडी

डॉ. आनंद लुंकड,

शारीरिक शिक्षण संचालक, प्रतिभा महाविद्यालय, चिंचवड, पुणे.

E-mail : anandlunkad07@gmail.com

पुण्याजवळील निगडी येथे ज्ञान प्रबोधिनी नवनगर विद्यालयातील क्रीडाकुल विभागात खो-खो खेळाचा क्रीडा प्रशिक्षक म्हणून काम करताना लेखकाने विद्या वाचस्पती (पी. एच. डी.) पदवी करिता जे संशोधन केले त्याचा सारांश या लेखात आला आहे.

पार्श्वभूमी

भारतात खेळ : आपण एक देश म्हणून, क्रीडा क्षेत्रात (उदा. २०१६ लंडन ऑलिम्पिकमध्ये) सुमारे २०० देशांमध्ये ६७व्या क्रमांकावर होतो. फुटबॉल मध्ये १०७व्या क्रमांकावर आहोत. आणि कसोटी क्रिकेट मध्ये भारत प्रथम क्रमांकावर आहे. (केवळ १२ देश हा क्रिकेट खेळ खेळत आहेत) आपल्या देशाचे केवळ १२० खेळाडू २०१६ च्या लंडन ऑलिम्पिकमध्ये सहभाग घेण्यासाठी पात्र ठरले होते. महत्त्वाचे म्हणजे आपल्या देशाची एकूण लोकसंख्या १३४ कोटीपेक्षा जास्त आहे. अशी विसंगती भारतातील क्रीडा स्पर्धा कामगिरी आणि सामान्य जनजीवन यामध्ये दिसून येते.

भारतीय क्रीडा परिस्थिती .. नेमकी मेख कोठे आहे ?

ज्याप्रमाणे हिरे तासून घेतल्याने त्यांना चमक आणि किंमत प्राप्त होते. तसेच खेळातील गुण देखील

आहेत. भारत देश खेळाच्या प्रतिभेची उत्तम खाण आहे. तथापि आंतरराष्ट्रीय स्तरावरील आपली क्रीडा स्पर्धातील कामगिरी मात्र निराशा जनक आहे. या मागे जी काही प्रमुख कारणे आहेत त्यात अज्ञान, आळशीपण, सोयी-सुविधांचा अभाव आणि प्रतिभेची वेळेवर ओळख न होणे अथवा प्रतिभेचा अभाव असणे इत्यादि होय.

भारतातील खेळाची परिस्थिती : - काही कारणे

- आपल्या देशात १३४ + कोटी लोकसंख्येमध्ये खेळाडू विकसित करण्यासाठी समग्र दृष्टीकोन असलेल्या संस्था मर्यादित आहेत.
- आपल्या देशात असलेल्या स्थानिक स्वायत्त संस्थांच्या परिश्रम, वैयक्तिक प्रयत्नांमुळे किंवा केवळ नशीबामुळे झालेला आज पर्यंत मिळालेले खेळातील यश आहे. उदा. अभिनव बिंद्रा, क. मल्लेश्वरी इत्यादी.
- योग्य आणि वैज्ञानिक प्रशिक्षण केवळ सशस्त्र दलातील क्रीडा व्यक्तींसाठी उपलब्ध आहे. पण इथली मुख्य उणीव अशी आहे की असे प्रशिक्षण त्या खेळाडूच्या आयुष्यात अगदी उशिरा सुरु होते.
- सर्व प्रतिष्ठित आणि जुन्या संस्थांनी पारंपारिक

पद्धतींचे रक्षण केले आहे. त्यांना आधुनिक विज्ञानाची माहिती नसल्याने ते स्पर्धात्मक जगात पिछाडीवर आहेत. उदा. केरळ मधील द्वंद्व कला इ.

- देशाच्या वेगवान बदलत्या राजकीय परिस्थितीत सर्व स्वायत्त आणि सरकारी संस्थांना मर्यादित असे स्वातंत्र्य आहे. व्यापक अभ्यास, दूरदर्शी विचारसरणी आणि निःस्वार्थ सेवा यात ते मागे राहतात असे सर्वसामान्य मत आहे.
- उपलब्ध स्रोतांचा योग्य उपयोग होत नाही. संसाधनांचा मोठा हिस्सा क्रिकेटवर खर्च केला जातो जो खेळ जगातील फक्त १२ देश खेळत आहेत.

या सर्व कारणांमुळे सामान्य माणूस क्रीडेला अत्यंत गौण स्थान देतो. आजच्या आपल्या समाजात क्रीडा प्रतिभेचा योग्य आदर आणि ओळख नाही. तसेच हुशार, उत्साही आणि सक्रिय उपक्रम करणारे युवक 'क्रीडा व खेळ' क्षेत्र हे त्यांचे मुख्य कारकीर्द म्हणून निवडत नाहीत.

क्रीडाकुल सारख्या शाळा असण्याची आवश्यकता

- खेळात सर्वोच्च यश मिळवण्यासाठी योग्य वयातच प्रशिक्षण घेणे आवश्यक आहे.
- गुणांची शर्यत आणि खूप जड वेळखाऊ अभ्यासक्रम लक्षात घेऊन आज एखाद्या खेळाडूची सर्वोच्च यशापर्यंत प्रगती करणे खूप कठीण आहे. यासाठी स्वतंत्र यंत्रणा विकसित करण्याची आवश्यकता आहे.
- क्रीडा कौशल्याबरोबरच खेळांना एक व्यावसायिक कारकीर्द म्हणून विकसित केले पाहिजे जेणेकरून क्रीडा पटू त्यातून आपले जीवन निर्वाह योग्य पद्धतीने करू शकतील.

- क्रीडा क्षेत्रातील यश बहुपदरी आहे. त्यात शरीरशास्त्र, भौतिकशास्त्र, मानसशास्त्र, क्रीडा प्रशिक्षण, क्रीडा औषध आणि अशा प्रकारच्या अनेक विज्ञानांचा समावेश आहे. यात त्यांचे आंतर संबंध देखील समाविष्ट आहे. एखादी पद्धत विकसित करण्यासाठी या आणि इतर अनेक विज्ञानांचा तपशीलवार अभ्यास केला पाहिजे.
- क्रीडा क्षेत्रात मूलभूत व व्यापक कार्य करणे आणि खेळामध्ये मोठे स्थान गाठणे जेणेकरून भारतीय खेळाचा पुन्हा गौरव होईल.
- क्रीडा व्यक्तीला समाजाचे उपयुक्त केंद्र बनविणे. असे खेळाडू सर्वसामान्यांना चांगल्या आरोग्याविषयी, आरोग्याच्या सवयींबद्दल मार्गदर्शन करतील आणि समाजातील शारीरिक तंदुरुस्तीसाठी व्यायामास प्रोत्साहन देतील.
- एखाद्या व्यक्तीस त्याच्या क्रीडा प्रतिभेचा उपयोग समाजात सक्रिय, उत्साह पूर्ण आणि आदरणीय जीवन जगण्यासाठी सक्षम करणे.
- खेळ हा निरोगी दैनंदिन जीवनाचा एक महत्त्वाचा भाग असतो. शालेय खेळ हा आंतरराष्ट्रीय स्पर्धेत खेळाडूच्या यशाचा आधार होऊ शकतो.

ज्ञान प्रबोधिनी नवनगर विद्यालय, क्रीडाकुल, निगडी, पुणे

ज्ञान प्रबोधिनी ही संस्था पुणे येथे १९६२ मध्ये स्थापन केलेली शैक्षणिक संस्था आहे. निगडी ज्ञान प्रबोधिनी येथील क्रीडाकुल हा या संस्थेतील एक नाविन्यपूर्ण आणि अविभाज्य भाग आहे. ज्ञान प्रबोधिनीने नेहमी समाजातील विविध क्षेत्रात कार्य केले आहे. आतापर्यंत ज्ञान प्रबोधिनीने बौद्धिकदृष्ट्या हुशार आणि ग्रामीण भागातील विद्यार्थ्यांसाठी विविध

शैक्षणिक कार्यक्रम विकसित करण्यात योगदान दिले आहे. क्रीडाकुल हा ज्ञान प्रबोधिनीचा एक शैक्षणिक विभाग आहे जो खेळावर अधिक भर देतो. क्रीडाकुल ही एक विशेष शाळा आहे जी लहान खेळाडूंना शैक्षणिक आणि क्रीडा असे एकत्रित प्रशिक्षण देते.

क्रीडाकुल : भारताच्या भावी सुवर्णपदक विजेत्यांची रोपवाटिका

क्रीडाकुलही एक विशेष शाळा आहे जिचे प्रमुख उद्दिष्ट 'आंतरराष्ट्रीय पातळीवरील खेळाडू तयार करणे' असे आहे. त्यासाठी वेगळी शिक्षण व्यवस्था हवी असते. सर्वसामान्य शाळांना काही मर्यादा असतात कारण त्यांना अभ्यास आणि खेळात संतुलन राखणे अवघड जाते. यासाठी क्रीडाकुलने स्वतंत्र शैक्षणिक यंत्रणा उभी करण्याचा प्रयत्न केला आहे. क्रीडाकुल मध्ये ५ वी (वय १० वर्षे) पासून सुरुवात केली आहे. निवडलेल्या विद्यार्थ्यांचा वेगळा विभाग आहे आणि त्यांच्या रोजच्या नित्यकर्मांमधून सर्व अडथळे दूर ठेवण्याचा प्रयत्न केला आहे. तसेच सर्व विद्यार्थ्यांकडे विशेष लक्ष देण्यासाठी जास्तीत जास्त ३० विद्यार्थ्यांची इयत्ता ५ वी च्या वर्गात निवड केली जाते.

ज्ञान प्रबोधिनी नवनगर विद्यालय, क्रीडाकुल, निगडी - सारांश

- पार्श्वभूमी आणि इतिहास - क्रीडाकुल ही एक खासगी क्रीडा शाळा आहे जी ज्ञान प्रबोधिनी नवनगर विद्यालय येथील निगडी शाळेचा एक विभाग आहे. आंतरराष्ट्रीय स्तरावरील खेळाडू तयार करण्याच्या उद्देशाने या शाळेची स्थापना १ जून १९९८ मध्ये करण्यात आली.
- भौगोलिक स्थान आणि व्यवस्थापन - क्रीडाकुल ही शाळा सेक्टर क्र. २५, पीसीएनटी, निगडी येथे आहे. हे स्थान पुणे शहरापासून २०

किमी अंतरावर आहे. ज्ञान प्रबोधिनी नवनगर विद्यालय, निगडी ही मराठी सरकारी अनुदानित शाळा आहे, परंतु त्यात इंग्रजी माध्यमिक शाळा, गुरुकुल आणि क्रीडाकुल सारखे विना अनुदानित विभाग देखील आहेत. क्रीडाकुल हा एक खासगी विभाग आहे जो विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक शुल्क आणि सामाजिक निधितून चालविला जातो. शिक्षक, प्रशिक्षक आणि क्रीडा विज्ञान मदतनीस असे सर्व खासगी कर्मचारी आहेत. (विना अनुदानित कर्मचारी)

- विद्यार्थी पात्रता आणि प्रवेश परीक्षा - क्रीडाकुल शाळा ५ वी ते १० वी अशी माध्यमिक शाळा असून या विभागात ज्ञान प्रबोधिनी नवनगर विद्यालय, निगडी आणि इतर अन्य शालेय विद्यार्थ्यांना इयत्ता ५ वी पासून प्रवेश नाव नोंदणी करून होतो. प्रवेश घेणार्या विद्यार्थ्यांसाठी प्रवेश चाचणी घेतली जाते. प्रवेश चाचणी विशेषतः शारीरिक तंदुरुस्ती चाचणी, मानसशास्त्रीय आणि वैद्यकीय तपासणीसह योजना केलेली आहे. क्रीडाकुल ही एक सह-शैक्षणिक शाळा आहे. केवळ ३० विद्यार्थ्यांकरिता ५ वीत प्रवेश दिल जातो.
- क्रीडा प्रकार आणि उपक्रम - क्रीडाकुलमध्ये अॅथलेटिक्स, जिम्नॅस्टिक, आर्चरी आणि कबड्डी हे मुख्य क्रीडा प्रकार असून योग आणि मल्लखांब हे इतर क्रीडा प्रकार आहेत. विविध शासकीय आणि असोसिएशन स्तरीय क्रीडा स्पर्धेत या शाळेतील विद्यार्थी सहभागी होतात. येथे विद्यार्थ्यांसाठी इतर उपक्रम देखील आहेत. उदा. अंतर्गत स्पर्धा, प्रशिक्षण शिबिर, ट्रेकिंग इ.
- शाळेची वेळ - क्रीडाकुल ही १२ तासांची पूर्ण वेळ शाळा आहे. दररोजच्या वेळापत्रकात सकाळी आणि संध्याकाळी असे एकूण चार

तास क्रीडा प्रशिक्षण, नंतर शैक्षणिक अभ्यासक्रम शिकवण्याच्या प्रक्रियेसाठी पाच तास, आहारासाठी दोन तास आणि वैद्यकीय तपासणी आणि मनोवैज्ञानिक प्रशिक्षण यासारख्या क्रीडा विज्ञान सहाय्य कर्मचार्यांसाठी एक तास उपलब्ध असतो.

- उपलब्ध सुविधा – क्रीडाकुलमध्ये २.७५ एकर मैदानावरील अॅथलेटिक्ससाठी २०० मीटर धावण मार्ग असलेला एक ट्रॅक, १८ मीटर आच्छादित असा जिम्नॅस्टिक हॉल, धनुर्विद्या प्रशिक्षण क्षेत्र, दोन कबड्डी आच्छादित मैदान आणि एक कबड्डी मॅट असलेले मैदान, मल्लखांब आणि योग कक्ष यासारख्या क्रीडा सुविधा क्रीडाकुलच्या एकूण १८० खेळाडूंसाठी उपलब्ध आहेत.
- प्रशिक्षक आणि क्रीडा विज्ञान सहाय्य करणारे तज्ञ – क्रीडाकुल हि शाळा विनाअनुदानित अशी आहे. येथील सर्व अध्यापकांची नेमणूक हि खासगी पद्धतीने केली जाते. एकूण सहा क्रीडा प्रकारासाठी दहा विशेष अनुभवी प्रशिक्षक नेमलेले आहेत. प्रशिक्षकांव्यतिरिक्त दोन वैद्यकीय कर्मचारी आणि एक क्रीडा मानसशास्त्रज्ञ देखील विद्यार्थ्यांसाठी नियुक्त आहेत. तसेच शालेय अभ्यासक्रम शिकवण्याकरिता स्वतंत्र दहा अध्यापक नियुक्त आहेत.
- आर्थिक रचना / शुल्क – क्रीडाकुल ही स्वयं-आर्थिक शाळा असल्याने त्याचे आर्थिक व्यवस्थापन विद्यार्थ्यांद्वारे जमा केलेल्या शुल्काद्वारे केले जाते. वार्षिक शुल्क सुमारे रु. १८००० घेतले जाते यामध्ये जेवण आणि वाहतूक हा खर्च वेगळा घेतला जातो. क्रीडाकुल चालविण्यासाठी खर्च हा विद्यार्थी शुल्क, व

समाजाकडून देणगी तसेच विविध खासगी कंपन्यांचे सीएसआर फंड व उपलब्ध शासकीय स्पर्धेसाठीचे अनुदान यातून भागवला जातो.

- पालकांचा सहभाग – राष्ट्रीय स्तरावरील खेळाडूंचे पालनपोषण करण्यासाठी क्रीडाकुलही एक अखंड क्रीडा शाळा आहे. हे लक्ष्य साध्य करण्यासाठी सर्व प्रशिक्षक, विद्यार्थी आणि त्यांचे पालक एकाच दिशेने जाणारे आहेत. प्रशिक्षण सत्र निरीक्षण, स्पर्धा आणि शिबिरासारख्या क्रीडाकुलच्या काही उपक्रमांमध्ये पालकांचा सहभाग योग्य प्रकारे आखलेला आहे. आहार आणि मानसिक मार्गदर्शन पालकांना दिले जाते जेणेकरून ते घरी देखील त्यांच्या पाल्यांना मदत करू शकतील. क्रीडाकुलने पालक प्रशिक्षण सत्र, सभा आणि सहलींचे नियोजन केले आहे.
- यश / कामगिरी – दरवर्षी क्रीडाकुलची स्पर्धेतील कामगिरी ही कमीत कमी २० राष्ट्रीय आणि ५० राज्यस्तरीय खेळाडू अशी आहे. गेल्या २२ वर्षांत एकूण ३३७ राष्ट्रीय खेळाडू क्रीडाकुल येथून तयार झाले आहेत. क्रीडाकुलमध्ये तयार झालेल्या खेळाडूंनी दरवर्षी राष्ट्रीय पातळीवर अॅथलेटिक्स, कबड्डी, खो-खो आणि योगासनांमध्ये अतुलनीय कामगिरी करून दाखविली आहे. क्रीडाकुलच्या अथलेटिक्समधील प्रशिक्षणार्थीची तीन वेळा भारतीय स्तरावर निवड झाली होती आणि त्यांनी 'कनिष्ठ भारतीय क्रीडा प्रशिक्षण शिबिर' मध्ये भाग घेतला होता. तसेच मल्लखांबचे खेळाडू श्री. संतोष घाडगे यांना २०१४-१५ या वर्षासाठी महाराष्ट्र राज्य शासनाचा श्री शिव छत्रपती क्रीडा पुरस्कार (खेळाडू) प्राप्त झाला. क्रीडाकुलच्या तीन विद्यार्थ्यांनी शारीरिक

शिक्षणातील नेट / सेट परीक्षा उत्तीर्ण केली आहे आणि ते वरिष्ठ महाविद्यालयात शारीरिक शिक्षण संचालक म्हणून कार्यरत आहेत. क्रीडकुलाचे अनेक माजी विद्यार्थी हे शारीरिक शिक्षक, क्रीडा प्रशिक्षक, फिजिओथेरपिस्ट इत्यादी विविध ठिकाणी कार्यरत आहेत.

लेखकाने **क्रीडाकुल - एक चिकित्सात्मक अभ्यास** हा विषय घेऊन पुणे विद्यापीठातून २०१५ साली शारीरिक शिक्षण विषयातील विद्या वाचस्पती ही पदवी प्राप्त केली. संशोधनातील काही महत्वाची उद्दिष्टे पुढीलप्रमाणे होती.

१. क्रीडाकुल मधील विद्यार्थ्यांची शारीरिक क्षमता, बुद्धिमत्ता आणि क्रीडा कामगिरी यातील सद्यस्थिती जाणून घेणे.
२. क्रीडा कामगिरी तपासण्याचे योग्य साधन तयार करणे.
३. क्रीडकुलातील विद्यार्थ्यांची शारीरिक क्षमता आणि क्रीडा यश या संबंधी मांडलेले उद्दिष्टे पूर्ण झाली का ते तपासणे.
४. क्रीडकुलातील विद्यार्थ्यांची शारीरिक क्षमता आणि क्रीडा यश यांच्यातिल सहसंबंध तपासणे.
५. क्रीडकुलातील विद्यार्थ्यांची शारीरिक क्षमता आणि बुद्धिमत्ता यांच्यातिल सहसंबंध तपासणे.

या उद्दिष्टाच्या पूर्तिसाठी योग्य अशी संशोधन प्रक्रिया करून काही त्यांचे काही संशोधन शोध खालीलप्रमाणे आहेत.

१. ७ वी इयत्ता ते इयत्ता ९वी पर्यन्त विद्यार्थ्यांनी सर्व शारीरिक क्षमतांमध्ये वाढ दर्शविली आहे. मात्र विविध शारीरिक चाचण्यांची आकडेवारी मधून असे लक्षात आले की हे सर्व शारीरिक

क्षमता घटक आंतरराष्ट्रीय मानदंडांच्या संदर्भात यश प्राप्ती करिता पुरेसे नाहीत.

२. क्रीडाकुल मधील ७४% विद्यार्थी 'सामान्य' बुद्धिमत्तेचे होते आणि केवळ ११% विद्यार्थी उच्च श्रेणीत होते. यामध्ये कबड्डी खेळ वगळता क्रीडाकुलमधील इतर सर्व खेळांमध्ये ५५% पेक्षा जास्त विद्यार्थी 'सामान्य' बुद्धिमत्तेचे असल्याचेही समोर आले आहे.
३. क्रीडाकुलातून जिल्हा, विभागीय, राज्य व राष्ट्रीय स्तरावर पदक जिंकलेल्या विद्यार्थ्यांच्या क्रीडा उपलब्धिचे मूल्यांकन करण्यासाठी संशोधकाने एक निकष साधन विकसित केले. हे साधन विद्यार्थ्यांच्या क्रीडा उपलब्धिचे मूल्यांकन करण्यासाठी वापरले गेले.
४. क्रीडा स्पर्धा यश / कामगिरी - इ. ७वी, ८वी आणि ९वी मध्ये सरासरी खेळाडूने विभागीय स्तराचे क्रीडा यश प्राप्त केले. १० वी तिल खेळाडू स्पर्धा कामगिरी मध्ये राज्य पातळीवर यश प्राप्त केले. खेळ निहाय यश असे होते - अॅथलेटिक्सची, कुस्ती आणि कबड्डी या खेळातील खेळाडूंना केवळ जिल्हास्तरावर क्रीडा यश प्राप्त झाले. जिम्नॅस्टिक्सची, मल्लखांब आणि योगासन या खेळातील खेळाडूंनी विभागीय स्तरावर क्रीडा यश साध्य केले. तर खो - खो खेळामधील खेळाडूंचे राज्य स्तरावर क्रीडा यश होते.

संशोधकाने खाली दिलेल्या निष्कर्षांची मांडणी केली आहे.

- क्रीडाकुलमधील विद्यार्थ्यांच्या शारीरिक क्षमतेचे विश्लेषण केल्यानंतर संशोधकाने आंतरराष्ट्रीय मानकानुसार शारीरिक तंदुरुस्ती ८५ टक्केपेक्षा कमी आहे असा निष्कर्ष काढला आहे. याचा

अर्थ क्रीडाकुलमधील विद्यार्थ्यांची शारीरिक क्षमता ही सर्वसाधारण प्रमाणांच्या गुणांपेक्षा वरची नाही. संभाव्य आंतरराष्ट्रीय खेळाडूंसाठी हि शारीरिक क्षमता पुरेशी नाही.

- क्रीडाकुलमधील विद्यार्थ्यांच्या बुद्धिमत्तेच्या माहितीचे विश्लेषण केल्यानंतर संशोधकाने निष्कर्ष काढला की क्रीडाकुलामधील ७४ % विद्यार्थी 'सामान्य' बुद्धिमत्तेचे होते.
- क्रीडाकुलमधील विद्यार्थ्यांच्या क्रीडा यशाचे विश्लेषण केल्यानंतर संशोधकाने क्रीडाकुल कार्यक्रमातील विद्यार्थ्यांची क्रीडा यश जास्तीत जास्त राज्य स्तरावर होती असा निष्कर्ष काढला.
- क्रीडाकुलच्या विद्यार्थ्यांमधील शारीरिक तंदुरुस्ती आणि क्रीडा यश या घटकांमध्ये सकारात्मक सहसंबंध आहे असे संशोधकाला आढळले.
- क्रीडाकुलच्या विद्यार्थ्यांची बुद्धिमत्ता आणि क्रीडा प्राप्ती यांच्यात सकारात्मक सहसंबंध आहे असे संशोधकाला आढळले.
- क्रीडाकुलमधील सद्यस्थिती व कार्यप्रणाली पाहता 'क्रीडाकुल, खरोखर भावी पदक विजेतांसाठी रोपवाटिका आहे का?' या प्रश्नाचे उत्तर होकारार्थी नाही.

• तज्ञांच्या मते, क्रीडाकुल कार्यक्रमाचे उद्दीष्ट साध्य न करण्याच्या विविध कारणांमध्ये चुकीची खेळांची निवड, प्रशिक्षित खेळाडूंची निवड न होणे आणि विद्यार्थ्यांची शारीरिक तंदुरुस्ती कमतरता ही कारणे होती.

• क्रीडाकुल कार्यक्रम योग्य दिशेने जात आहे परंतु काही शिफारशींचे पालन केले पाहिजे.

• शिफारसी आणि सूचना – निश्चित केलेले ध्येय आणि उद्दीष्ट साध्य करण्यासाठी, क्रीडाकुलला खालीलप्रमाणे काही शिफारसी आणि सूचना केल्या आहेत. प्रवेश चाचणीच्या वेळी विद्यार्थ्यांचा खेळातील आग्रह मोजायला हवा, वास्तविक क्रीडा गुणवंत शोध प्रक्रिया लागू केली जावी, बॅडमिंटन, नेमबाजी, टेनिस असे खेळ क्रीडाकुल येथे सुरू व्हावेत. क्रीडाकुलने केवळ दोन किंवा तीन क्रीडा प्रकारावर लक्ष केंद्रित केले पाहिजे. महाविद्यालयीन स्तरीय खेळाडू क्रीडा प्रशिक्षण रचना क्रीडाकुल येथे तयार करायची आहे. क्रीडाकुलची आर्थिक स्थिती भक्कम असावी अशी शिफारस देखील करण्यात आली.

लेखात आलेली सर्व माहिती ही आनंद लुंकड यांनी विद्या वाचस्पती या पदवी करिता जो संशोधन प्रबंध पुणे विद्यापीठाला इ. स. २०१५ साली सादर केला होता, त्यातून घेतली आहे.

